

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA JOY NOMLARINING LUG‘ATLARDA BERILISHI XUSUSIDA

Mirsaidova Nilufar Mavlonovna
Oriental Universiteti
Lingvistika (ingliz tili) 2-bosqich
magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi joy nomlarining lug‘atlarda berilishi, ularning ma’nolarini aniqlash, ularni keng ommaga ma’lum qilish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, joy nomlari, xususiyat, so‘zlar, iboralar, tarixiy voqealar, toponimika, lug‘at, til, nomlar.

Аннотация: В данной статье изложено мнение о приведении топонимов на английском и узбекском языках в словарях, определении их значений и доведении до сведения широкой публики.

Ключевые слова: языкознание, топонимика, особенности, слова, словосочетания, исторические события, топонимика, словарь, язык, имена.

Annotation: In this article, there is an opinion about giving place names in English and Uzbek languages in dictionaries, determining their meanings, and making them known to the general public.

Key words: linguistics, place names, features, words, phrases, historical events, toponymy, dictionary, language, names.

Geografik nomlar yoki toponimlar hududning tabiiy sharoitini, uning yashash tarixini, insoniyat jamiyatining rivojlanish bosqichlarini, xalq ma’naviy va moddiy madaniyatining o‘ziga xosligini aks ettiradi. Ular nafaqat geografiya, tarix va madaniyatning bir qismi, balki tilning leksik tarkibiga ham kiradi. Toponimlar haqida ma’lumot to‘plash va bu ma’lumotlarni turli lug‘atlar ko‘rinishida taqdim etish leksikografiyaning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Barchamizga ma’lumki, lug‘atlarni tuzish mashaqqatli ishdur. Lug‘at tuzish uchun ma’lum bir fan sohasi yoki fanning yo‘nalishi bo‘yicha barcha bilimlarni yoki bilimlarning ma’lum bir qismini to‘plashi kerak. Geografik nomlar lug‘atlari, ayniqsa, kichik geografik ob’ektlar geografik ob’ektlar, ularning tabiiy sharoiti va resurslari, ijtimoiy-geografik, iqtisodiy-geografik va siyosiy xarakterdagi ob’ektlarning inventarizatsiyasidir. Biz bunday lug‘atning aniqlovchi elementlarini geografik joylashuv (geografik ob’ektning joylashuvi), yagona geografik tushunchalarning ifodasi deb hisoblaymiz. Bu lug‘at joy nomlarining ma’nosini tushuntirmaydi. Ba’zan geografik obyektlarning lug‘atlari toponimik sifatida chiqariladi.

Mazmuniga ko‘ra geografik nomlar lug‘atlari umumiy o‘quv va me‘yoriy, hududni qamrab olishiga ko‘ra – global, mamlakatshunoslikka bo‘linadi. Geografik nomlarning umumiy o‘quv lug‘atlari jamiyatdagi ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar, keng kitobxonlar doirasi uchun mo‘ljallangan. Bu lug‘atlarda geografik joylashuvi, tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va geografik majmualari haqida ma‘lumotlar mavjud.

O‘rta Osiyo va Sharq lug‘atshunosligining eng katta yutug‘i M.Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit-Turk” nomli shoh asari hisoblanishi, shubhasiz. Ota-bobolari issiqko‘l bo‘yidagi Borsg‘on shahridan bo‘lgan va xizmat taqozosi Qashg‘arga borib qolgan. Mahmud Qoshg‘ariy o‘sha davr hukmronlarining yirik markaz shahari Qashg‘arda diniy bilimlar bilan birga astronomiya, geografiya matematika va boshqa dunyoviy bilimlarga ham qiziqqan. Buxoro va Bog‘dodda o‘z bilimlarini mukammallashtirish uchun davom ettirgan. Turk tillarining qiyosiy gramatikasini talqin etish maqsadida, Mo‘g‘ilistondan Qora dengiz bo‘ylariga keng hududlarda yashagan turkiy qabilalar orasida yurib, ma‘lumotlar to‘playdi. Bu daliliy ma‘lumotlar asosida 1074 -yilda “Devoni lug‘atit Turk” asarini yozib, tugatgan, shu bilan birga turli fanlarning atamashunosligini yaratish va geografiya faniga ham ulkan hissa qo‘shgan. Qoshg‘ariyning geografik merosi asosan besh yo‘nalishda o‘z mazmunini topgan.

1. Devonda berilgan tabiiy geografik atamalar va ularning izohi;
2. “Devoni lug‘atit -Turk” ga ilova qilingan dunyo xaritasi;
3. Devonda uchraydigan joy nomlari va ularning izohi;
4. O‘rta Osiyoda ayrim qabilalarning joylashishi haqida —aholi geografiyasiga oid ma‘lumotlar;
5. Devondagi astronomik ma‘lumotlar taqvimlar tizimi – muchallar va ularning tarixi.

M.Qoshg‘ariyning geografik merosi birinchi galda geografik atamalar tahlilidir. Tabiat va tabiiy hodisa, tabiiy jarayon hususan cho‘l, tog‘, iqlim yer, suv, hayvon, o‘simlik va boshqalarga doir iboralar izohiga olim alohida o‘rin bergan. Qoshg‘ariy ishlatgan ariq, buz (muz), bulut, yomg‘ir, yoz, kechik, kent, kuz, kun, ko‘l, oy, ort (davon), oqim va oqindi, sel va selindi, suv va suvloq tog‘ tuz, (tekis) tuman, ungur, chaqmoq, yayloq, yashin, qayir, qoq, qir, qish va qishroq, qor, qo‘ltiq, qum va boshqa so‘z va iboralarni ishlatgan, ularning izohini bergan. Olimlarning yozishicha, bu so‘z va iboralarning ba‘zilari VII asrga mansub O‘rxun bitiklarda, Qultegin yodgorliklarida uchraydi. “Devon”da bu so‘zlarning ishlatilishi va ularning ko‘pchiligi hozirda ham iste‘molda ekanligini, hozirgi o‘zbek geografik

atamashunosligining mustahkam qadimiy zaminga ega bo‘lishini ko‘rsatadi. Yer va tuproqqa doir so‘zlarni izohiga kengroq o‘rin berilgan. Chalang yer – qora yer, boutsho‘r yer, sag‘izlik - sog‘ tuproqli yaxshi yer, sag‘iz tuproq – toza tuproq, sog‘ tuproq, toza yer-o‘simligi kam yer, oriq, hosillar. Qayir yer – yumshoq tuproqli yer, tekis yer, qumloq yer; ta‘kidlash lozimki, qayir hozirgi geografiya fanlarida ko‘p ishlatiladigan daryo vaqtinch suv bosadigan qumloq-toshloq qismiga aytiladi.

Har bir tarixiy davr toponimiyasi boshqa davrlarning toponimlaridan ma‘nosi, grammatik tuzilishiga ko‘ra farq qiladi. Chunki har qanday hududda bo‘lib o‘tgan tarixiy voqea geografik nomlar shaklida muhrlanib qoladi. Bu ma‘lumotlarni kelgusi avlodlarga yetib borishi uchun lug‘atlar kerak bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda lug‘atlarning nafaqat jamiyat ma‘naviy hayotida, insoniyatning madaniy merosini anglashda, balki jamiyatning ishbilarmonlik aloqalarida ham o‘rni ortib bormoqda, leksikografik manbalar davlat va boshqaruv organlari faoliyati, ta‘lim va ma‘rifiy ishlar uchun zarur bo‘lib qolmoqda.

Turli lug‘atlardagi leksik obyektning xarakteristikasi, ularning adresatga nisbatan pragmatik yo‘nalishini hisobga olgan holda, lug‘at tushunchasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u lug‘atning hajmi va tarkibida, lug‘at yozuvining tuzilishida, lug‘at tarkibida namoyon bo‘ladi. Nashr etilgan turli onomastik va toponimik lug‘atlarda, shu jumladan, mintaqaviy materiallarda amaliy tatbiq etilgan.

Hozirgi zamon leksikografiya fanida uni onomastik quyi tizimga ekstrapolyatsiya qilishda mintaqa tilida geografik xos nomlarning qo‘llanilishini belgilovchi semantik, funksional va orfologik parametrlarni har tomonlama tavsiflash alohida ahamiyatga ega. Ushbu jihatlarni hisobga olish o‘zbek toponimiyasining ko‘p funksional lug‘at-ma‘lumotnomasini yaratishning nazariy asoslarini ishlab chiqish zarur.

Bunday nashrning dolzarbligi bir qator omillar bilan belgilanadi: birinchidan, geografik obyektlarni nomlash uchun mahalliy quyi tizimlarning mavjudligi va siyosiy, mafkuraviy, ma‘muriy, boshqaruv va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning mavjudligi sababli, birinchi navbatda, o‘zbek, ingliz toponimikasining o‘ziga xos xususiyatlari, jamiyatda sodir bo‘layotgan, turli davrlarning madaniy va tarixiy kelib chiqishi; ikkinchidan, bir komponentli bo‘lmagan onimlarda bosh harfdan foydalanish hamda toponim va ottoponimik hosilalarning uzluksiz chiziqcha qo‘yilishi bilan bog‘liq amaldagi imlo me‘yorlariga mos kelmasligi; uchinchidan, ona tilida so‘zlashuvchilar ongida matnlarda geografik o‘ziga xos nomlarning amal qilishi bilan bog‘liq grammatik me‘yorlarning xususiyatlari to‘g‘risida lingvistik asosli fikrlarning yo‘qligi.

L.P.Krisinning fikricha, lug‘at tavsifi tamoyillariga asoslanib, aniq davr va makon adabiy tilida, ona tilida so‘zlashuvchilarning yozma nutqining kommunikativ sharoitida qo‘llaniladigan, onomastik birliklarning orfologik xususiyatlarining tavsifini, shuningdek, kerak bo‘lganda, so‘z deb ataladigan geografik reallik haqidagi qomusiy ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladigan, sarlavha birligi, grammatik xarakteristika, semantizatsiya, leksikografik tasvirlar, leksikografik belgilar, tarixiy ma‘lumotnoma shaklida bo‘lishi kerak.

O‘zbek tili uchun “O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati” mavjud bo‘lib, lug‘at o‘rta maktab o‘quvchilari, kollej va litsey, oliy ta‘lim talabalariga mo‘ljallangan. Toponimlar joylarning lisoniy ifodasi, xalq tarixining so‘zdagi bayoni bo‘lganligi, tarix, geografiya kabi qator fanlarning asosiy tushunchalari hisoblanganligi bois ona tili va adabiyot, tarix, geografiya, ekologiya fanlari o‘qituvchilari va shu ixtisoslik yo‘nalishlarida ta‘lim olayotgan talabalar uchun lug‘atdagi til tarixi, tillar va xalqlar munosabatlarini o‘rgangan birlamchi dalil hisoblanadi, shu sahahli lug‘atdagi dalillar va izohlar ular uchun ham foydali deb o‘ylaymiz.

Xulosa qilib aytganda, joy nomlari juda ko‘p va rang-barang, mazmunan ma‘noga boy va tarixiydir. Joy nomlarining ma‘nolarini aniqlash va belgilab olish hamda kelgusida shu sohada ilmiy – tadqiqotlar olib boruvchi izlanuvchilar uchun zamin hozirlash, eng asosiysi, yoshlarga joy nomlarining ma‘nolarini bekam-u ko‘st yetkazishda lug‘atlarning o‘rni juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Березович, Е. Л. Русская ономастика на современном этапе: критические заметки / Е. Л. Березович // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2001. – Т. 60, № 6. – С. 34–46.
2. Ильин, Д. Ю. Топонимическая лексика в текстах региональных газет конца XIX – начала XXI века: динамические процессы / Д. Ю. Ильин. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2012. – 408 с.
3. Lug‘at. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – T., 2022.
4. G‘ofurov I, Mo‘minov O, Qambarov N. Tarjima nazariyasi. -T:”Tafakkur bo‘stoni”, 2012
5. Hasanov H. O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T: Fan, 1965.
6. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – T.: O‘zbekiston, 1985.